

محیط زیست در دستورات دینی

محمد آصف طیبی / لیسانس جامعه شناسی

مقدمه

محیط زیست و مسائل زیست محیطی یکی از موضوعات مهم و حیاتی جهان معاصر، به خصوص پس از انقلاب صنعتی و تسلط انسان بر جهان طبیعت به حساب می آید. اهمیت این موضوع تا جایی است که علاوه بر نهادها و سازمان‌های بین‌المللی فعال در این زمینه، در هر کشور نیز سازمان‌ها و اداراتی درباره «محیط زیست» و «مسائل زیست محیطی» به وجود آمده است. در کشور ما نیز، علاوه بر نهادها و سازمان‌های مستقل و خصوصی که در زمینه‌ی محیط زیست فعالیت می‌کنند، یک اداره مستقل در چارچوب ادارات دولتی تحت عنوان «اداره ملی حفاظت محیط زیست» بوجود آمده که نشان از اهمیت این پدیده برای بشر امروز دارد.

هرچند بشر از بدو تولد تاکنون همواره در جنگ با طبیعت و محیط زیست بوده و برای آن که بتواند زنده بماند، همواره به تخریب طبیعت و محیط زیست متوسل گردیده و با انقلاب کشاورزی که به قول یوال نوح هراری، «بزرگ‌ترین فریب تاریخ»^۱ بود، این روند نابودی طبیعت و محیط زیست به نفع انسان، شتاب بیشتری گرفت، اما متأسفانه باید گفت که پس از انقلاب صنعتی در اروپا و پیشرفت تکنالوژی، محیط زیست در معرض خطر جدی قرار گرفت که این امر مایه نگرانی جهانیان شده است. امروزه محیط زیست به سبب سوذجویی‌های قدرت‌های بزرگ بیشتر از هر زمانی در معرض خطر و نابودی قرار گرفته است. آلودگی‌های فزاینده خاک، آب و هوا بیش از پیش «محیط زیست» را تهدید نموده و آسیب‌های جدی و جبران ناپذیری به آن وارد ساخته است. استفاده از ماشین‌آلات و ابزارهای صنعتی، وسایل نظامی آلوده کننده و مواد کیمیاوی، تقریباً محیط زیست را در معرض نابودی کامل قرار داده و مسائل زیست محیطی را به یکی از مسائل قابل تامل و یکی از گرفتاری‌های جدی بشر تبدیل کرده است.

در این میان، ادیان، مذاهب، مکاتب و سازمان‌هایی نیز بوده‌اند که مدعی هستند پاسخگوی نیازهای بشری می‌باشند از جمله به محیط زیست و مسایل محیط زیستی اهمیت داده و دستورات و راهکارهایی را برای حفاظت از آن ارائه داده‌اند. پرسشی که اکنون مطرح است این است که دین مبین اسلام به عنوان یک دین کامل و پاسخگو به نیازهای بشر، چه نقشی در حمایت از طبیعت و محیط زیست دارد؟ آیا مسائل زیست محیطی در اسلام مورد توجه قرار گرفته است؟

۱. نوح هراری، یوال، انسان خردمند، (۱۳۹۷)، ترجمه: نیک گرگین، تهران: انتشارات فرهنگ نشر نو، چاپ دوازدهم، ص ۱۲۱.

در مقاله‌ی حاضر تلاش می‌شود که ضمن ارائه تعریفی کوتاه از محیط زیست، نقش محیط زیست در زندگی انسان و ارزیابی جایگاه محیط زیست و مسایل زیست محیطی در متون و آموزه‌های دینی، پرداخته شده تا برای سؤال‌های مطرح شده پاسخ‌های لازم ارائه شود و اهمیت محیط زیست در آموزه‌های دینی روشن گردد.

محیط زیست چیست؟

در یک نگرش این است که عنوان محیط زیست از دو کلمه محیط و زیست ترکیب یافته است که در فارسی به معنای جایگاه و محل زندگی است.^۲ این تعریف بیشتر نگاه لغوی به کلمه دارد، هرچند به لحاظ معنایی درست است، اما شامل مسایل اساسی محیط زیست که در زمان ما مطرح می‌باشد، نمی‌شود؛ به عنوان نمونه، مواردی هم چون آلودگی هوا، راه‌های جلوگیری از تخریب طبیعت و... را شامل نمی‌شود. این درحالی است که ما امروزه مفاهیم گوناگون را شامل بحث محیط زیست می‌دانیم، در فهم بشر امروزی، محیط زیست شامل مجموعه‌ای بسیار کلان از مسایل بشری، مثل آب و هوا، جنگل، کوه، حقوق حیوانات و پرندگان، راه‌های جلوگیری از آلودگی هوا، راه‌های مبارزه با عوامل مخرب طبیعت و... را شامل بحث محیط زیست می‌دانیم. به عبارت دیگر، محیط زیست در فهم بشر امروزی، به کلیه‌ای عوامل تهدید کننده یا بهبود بخش محیط زندگی گفته می‌شود.

بنا بر این، محیط زیست عبارت است از: «آن چه که فرآیند زیستن را احاطه کرده، آن را در خود فرو گرفته و با آن در کنش متقابل قرار دارد.» با توجه به این تعریف، می‌بینیم که محیط زیست همه چیز را در بر می‌گیرد. هم انسان و هم طبیعت و هم رابطه این دو را شامل می‌شود. در کلیه فعالیت‌های بشر تاثیر داشته و نیز از آن متاثر می‌شود. محیط یک موجود زنده عبارت است از فضایی که موجود زنده را احاطه کرده و از طریق روابط متقابل گوناگون با آن در تماس قرار دارد. چنانچه شورای اقتصادی اروپا نیز محیط زیست را این گونه تعریف کرده است: «محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و برونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌گردد.»^۳

اهمیت و نقش محیط زیست در زندگی انسان

طبیعت و محیط زیست، موهبتی خداوندی است که از مجموعه موجودات، منابع و عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است به وجود می‌آید. محیط زیست طبیعی تاثیر غیرقابل انکار بر روح و روان آدمی دارد. محیط پاک، آراسته و سرسبز، زندگی را شاداب می‌سازد. هوای پاک و سرسبز به زیبایی شهر و محیط زندگی ما کمک می‌کند و تاثیر حیرت انگیزی بر زندگی و حیات انسان دارند. هر کسی از تماشای منظره‌های زیبا احساس آرامش و نشاط کرده و امنیت و آسایش را در حیات خویش لمس می‌کند.

۲. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، ج ۹، ص ۲۱۹؛ معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۲، ص ۱۱۳.

۳. کیس، الکساندر، حقوق محیط زیست، (۱۳۷۹)، ترجمه: محمدحسن حبیبی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۶.

بر عکس، آسیب رساندن به محیط زیست و نابودی طبیعت باعث وارد آمدن صدمات و زیان‌های جبران ناپذیری به بشریت می‌شود. افسردگی و افزایش بیماریهای روحی و روانی انسان امروز بدون ارتباط به آسیب رساندن به محیط زیست نیست. هیچ کس نمی‌تواند منکر بشود که تخریب محیط زیست تأثیر منفی بر شیوه رفتار آدمیان می‌نهد، و اثرات ویرانگری بر اخلاق فردی و جمعی جامعه بشری بر جای می‌گذارد.

خداوند در قرآن کریم درباره اثر طبیعت بر زندگی انسان می‌فرماید: «و البلد الطیب یخرج نباته باذن ربّه و الذی خبث لا یخرج الا نکد؛ سرزمین پاکیزه، گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید؛ اما سرزمین‌های بد طینت، جز گیاه ناچیز و بی‌ارزش، از آن نمی‌روید.»^۴

از این آیه مبارک استفاده می‌شود همان‌طور که طبیعت و سرزمین پاک در رشد و پرورش گیاهان مؤثر است، در رشد و تکامل انسان نیز مؤثر می‌باشد، و همان‌گونه که از زمین‌های شوره زار جز گیاهان بی‌ارزش نمی‌روید، محیط آلوده نیز تأثیر منفی و اثرات زیانباری بر تربیت انسان دارد.

حضرت علی - علیه السلام - درباره اثر طبیعت بر انسان فرموده است: «از سرما در آغاز فصل خزان پرهیز کنید و در فصل بهار به پیشواز آن بشتابید؛ زیرا سرما بر بدن‌ها همان تأثیر را می‌گذارد که بر درخت‌ها؛ اول آن سوزاننده و نابود کننده است و پایان آن رویاننده و شکوفا کننده.»^۵

امروزه هیچ کس نمی‌تواند نقش زیانبار جنگ‌های بین‌المللی و منطقه‌ای را در تخریب محیط زیست و اثرات سوء آنها را بر زندگی انسان‌ها منکر شود. جوامعی که محیط زندگی آنها در اثر جنگ، تخریب و نابوده شده است، ساکنان آنها دچار انواع بحران‌های روانی و جسمی شده‌اند. افغانستان یکی از جوامعی است که جنگ، تأثیر عمیقی بر زندگی مردم گذاشته است؛ چنانکه پژوهشگران مرکز کنترل و جلوگیری از بیماری یک سازمان تحقیقاتی امریکایی در گزارش خود گفته‌اند: «از هر سه شهروند افغانستان که پانزده سال یا بیشتر سن دارند دو نفر نشانه‌های افسردگی و سایر ناراحتی‌های روانی را از خود بروز می‌دهند.» باربارا لویز کاردوزو، از نویسندگان این گزارش، گفته است: «در میان شهروندان افغانستان میزان بالایی از افسردگی، اضطراب و نگرانی ناشی از ضربات روانی مشاهده می‌شود.»^۶

جایگاه محیط زیست در آموزه‌های دینی

در فرهنگ و آموزه‌های دینی، طبیعت گهواره و زمینه ساز پرورش و کمال انسانی است. از این رو، با هر کس که به این عامل، آسیب و زیان رساند و آن را برای رشد بشر ناامن سازد، مقابله می‌کند. نظام طبیعت، بر اساس حکمت آفریده شده و همه عناصر آن از ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا آدمی در پرتو آنها بتواند به کمال

۴. سوره اعراف، آیه ۵۸.

۵. فیض الاسلام، نهج البلاغه، حکمت ۱۲۳، ص ۱۱۴۶.

۶. بولتون خبری افغانستان، موسسه فرهنگی بشارت، سال دوم، شماره ۱۹، ص ۷.

شخصیتی برسد و ضمن برخورداری از صحت و سلامتی جسمی، از نظر روانی و معنوی نیز احساس سعادت و خوشبختی نماید.

در تعالیم و آموزه‌های دینی، انسان اشرف مخلوقات و خلیفه خداوند در زمین است و تمام پدیده‌های طبیعی برای او آفریده شده، اما از زیاده روی و اسراف در آن و همچنین تخریب منابع زیست محیطی منع شده است. چنانچه خداوند می‌فرماید: «الله الذی سخر لکم البحر لتجرى الفلک فیه بامرہ و لتبتغوا من فضلہ و لعلکم تشکرون، و سخر لکم ما فی السماوات و ما فی الارض جیمعاً منه ان فی ذلک لایاتٍ لقوم یتفکرون؛ خداوند همان کسی است که دریا را مسخر شما کرد تا کشتی‌ها به فرمانش در آن حرکت کنند و بتوانید از فضل او بهره‌گیرید و باشد که سپاس دارید. او آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است به سود شما رام کرد؛ در این نشانه‌های است برای کسانی که اندیشه می‌کنند.»^۷ «و کلوا و اشربوا و لاتسرفوا انه لایحب المسرفین؛ بخورید و بیاشامید، ولی اسراف نکنید که خداوند اسراف کنندگان را دوست ندارد.»^۸

از این دو آیه و آیات دیگری که در قرآن آمده، استفاده می‌شود که طبیعت در تسخیر انسان و برای بهره‌برداری در اختیار او قرار دارد. انسان می‌تواند با استفاده از توانایی‌ها و خلاقیت‌هایی که خداوند در سرشت او قرار داده، بهترین بهره‌ها را از طبیعت ببرد، و با خردورزی دنیا را مزرعه آخرت و سرمایه زندگی اخروی خویش قرار دهد.

قرآن کریم به منظور حفاظت از محیط زیست، اصول و قوانینی را یادآوری کرده که ضامن بقا و تداوم حیات عالم هستی و حرکت آن به سوی کمال است. همچنین پیامبر گرامی اسلام و رهبران دینی در این زمینه اشاراتی دارند که هر کدام می‌تواند ما را به اهمیت محیط زیست و حفاظت از آن آگاه سازد.

یکی از این اصول، تاکید قرآن بر موزون بودن عالم هستی است؛ به این معنا که انسان نباید عملی مرتکب شود که سبب برهم خوردن این توازن و تعادل گردد. قرآن کریم به انسان دستور می‌دهد که در تماس با طبیعت و بهره‌گیری از منابع آن باید به گونه‌ای رفتار کند که اولاً؛ قدر و اندازه ملاک عمل قرار گیرد و ثانیاً تغییرات اندازه‌ها به حدی نباشد که سبب تخریب محیط زیست و از بین رفتن آن گردد.

اهتمام به نظافت و رعایت بهداشت یکی از مصادیق برجسته «حفظ محیط زیست» است. در اسلام رعایت بهداشت و نظافت و پرهیز از آلودگی از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. رسول خدا -صلی الله علیه و آله و سلم- در حدیث معروفی، نظافت را جزء ایمان بیان کرده است.^۹ آن حضرت همچنین فرمود: «خداوند طیب و پاک است و پاکیزگی را دوست دارد؛ و هر قدر که می‌توانید نظافت نمایید، خداوند متعال اسلام را بر نظافت و پاکی بنا نهاده است، و به

^۷. سوره جاثیه، آیات ۱۲ و ۱۳.

^۸. سوره اعراف، آیه ۳۱.

^۹. مستغفری، ابو عباس، طب النبوی، (۱۳۶۲) قم: نشر رضی، ص ۳.

جز پاکان هرگز کسی داخل بهشت نمی شود.^{۱۰} در حدیث دیگری از آن حضرت نقل شده است: «لباس‌های خود را تمیز کنید و موهای خود را کم کنید، مسواک بزنید و آراسته و پاکیزه باشید.»^{۱۱}

در کنار نظافت، دین مبین اسلام اهمیت ویژه‌ای به عمران و آبادانی منابع داده است و سفارش‌هایی که از پیشوایان دینی در خصوص آبادی زمین، زراعت و حفاظت و حمایت از آنها وارد شده بی‌شمار است که به عنوان نمونه به برخی اشاره می‌شود:

در حدیثی از رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - نهال کاری و حفر قنات از صدقات جاریه شمرده شده است. آن حضرت می‌فرماید: «پنج گروه دارای صدقه جاریه اند که ثواب آن پیوسته در نامه عملشان ثبت می‌شود: کسی که نهالی بکارد؛ کسی که چاه آب حفر کند؛ کسی که مسجدی برای خداوند بسازد؛ کسی که قرآنی بنویسد و کسی که فرزند صالحی به یادگار بگذارد.»^{۱۲}

حضرت علی - علیه السلام - در فرمان معروف خود به مالک اشتر، فرماندار بصره نوشته است: «باید توجه تو در آبادی زمین بیشتر از توجه تو به گرفتن مالیات و خراج از مردم باشد؛ زیرا خراج بدون توجه به آبادانی به دست نمی‌آید و کسی که بدون آباد نمودن به گرفتن مالیات و خراج پردازد، به ویرانی شهرها و از بین بردن بندگان خدا دست زده است.»^{۱۳}

آموزه‌های دینی در کنار توجه به عمران آبادانی، اهمیت خاصی به مسئله تخریب محیط زیست اهمیت داده و مسلمانان را از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان منع کرده است. به اساس آموزه‌های دینی، کسانی که درختان مفید و میوه دار را نابود کنند، به عذاب الهی تهدید شده‌اند.^{۱۴}

در اسلام تمام انسان‌ها در برابر حمایت از حیوانات و جانداران مسؤول شناخته شده‌اند. رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش می‌نمود که حیوانات را بی‌جهت نکشند: «حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آنها، کشتار نکنید.»

گوستاولوبون جامعه شناس فرانسوی نیز در این زمینه نوشته است: «در بلاد اسلامی جمعیت حمایت از حیوانات لازم نیست، این قطعه از دنیا را می‌توان بهشت حیوانات دانست؛ مسلمانان حقوق سگ، پشک و طیور را رعایت می‌کنند، مخصوصاً در مساجد و معابر، طیور با کمال آزادی پرواز می‌کنند و در مناره‌ها لانه دارند.»

۱۰. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان‌الحکمه، ج ۴، ص ۲۳۰۲.

۱۱. پاینده، ابوالقاسم، نهج‌الفصاحه، تهران: انتشارات جاویدان، شماره ۳۷۷.

۱۲. علامه مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، (۴۰۴ ق)، لبنان-بیروت: نشر موسسه الوفاء، ج ۱۰۱، ص ۹۷.

۱۳. فیض‌الاسلام، نهج‌البلاغه، نامه ۵۳ (نامه امام علی به مالک اشتر، فرماندار بصره) ص ۱۰۱۳.

۱۴. کلینی رازی، محمد، اصول کافی، ج ۵، ص ۲۶۴.

اسلام به طيور و حيوانات و جنبنده‌ها آن قدر اهميت داده كه در كتاب‌هاي حديثي بابي به احكام و قوانين مربوط به حيوانات و جانداران اختصاص داده شده است كه با مراجعه و دقت در آنها در مي‌يابيم كه اسلام درباره محيط زيست و رعايت حقوق جانداران و حفاظت از آنها تا چه اندازه حساسيت نشان داده است.

نتيجه‌گيري

از آنچه نوشته آمديم به خوبي مشخص مي‌گردد كه اسلام نه تنها براي حفاظت از محيط زيست اهميت زيادي قايل است و بخشي از آموزه‌هايش به حمايت از محيط زيست سالم اختصاص دارد كه راه‌كارها و اصولي را براي جلوگيري از آلوده‌سازي و تخريب محيط زيست نيز ارائه نموده است.

بنا بر اين، با توجه به اين كه جامعه ما يك جامعه دين‌مدار و باورمند به ارزش‌ها و هنجارهاي ديني مي‌باشد، ما مي‌توانيم با تكيه بر آموزه‌ها و تعاليم روح بخش دين مابين اسلام، افراد را در جهت حفاظت از محيط زيست سالم ترغيب و تشويق نماييم.